

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ
(Київ)

ЗНАХІДКИ РИМСЬКИХ МОНЕТ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР¹

Для археолога, що вивчає взаємовідношення первісного населення України до римського Причорномор'я та Наддунайщини, становлять великий інтерес не тільки пам'ятки місцевих культур, але й інша категорія пам'яток — імпортовані речі, насамперед римські монети. Питання, пов'язані з проникненням римських монет на землі варварського (у стадіальному розумінні) населення, давно вже цікавили дослідників, проте ще й досі не маємо жодної праці в радянській літературі, яка була б присвячена цій проблемі.

Топографія знахідок римських монет на території УРСР має свої певні закономірності. Основна частина цих знахідок припадає на смугу Лісостепу, в той час як степова та лісова смуги дають значно меншу їх кількість; тут трапляються тільки поодинокі знахідки.

Найбільша частина знахідок досі зареєстрована на Поділлі, на Правобережжі Дніпра, у західних областях УРСР та в Закарпатській області.

Поділля — у межах басейну горішньої течії Південного Бугу, Середнього Дністра і його лівих приток — очевидно, займає чи не найперше місце серед інших територій сучасної УРСР щодо знахідок римських монет. Та кількість їх, що зареєстрована у межах сучасної Тернопільської області (Галицьке Поділля), може бути, на думку автора, ілюстрацією того, наскільки густо на землях Наддністрянщини трапляються денарії римських імператорів. Такий розподіл знахідок римських монет, якщо зважити на те, що Поділля безпосередньо межувало з створеною у II ст. н. е. провінцією Дакією, є цілком закономірним. Отже, коли в Кам'янець-Подільській області зареєстровано значно меншу кількість знахідок, аніж на Тернопільщині, то це, очевидно, слід відносити за рахунок меншого археологічного вивчення цієї області.

¹ Ця стаття є коротким викладом основних питань, зв'язаних із знахідками римських монет на наших землях. У ній відсутні як повний каталог аналогічних знахідок, так і розгорнута аргументація основних положень. Все це автор дає у монографії, спеціально присвяченій цьому питанню.

Д. Самоквасов наводить у „Трудах VIII археологического съезда“ цитату з листа акад. А. Кіркора, який пише: „Вздовж Траянового валу¹ і з давніх часів і постійно знаходять у землі під час її обробітку срібні римські монети. Ви не зустрінете майже жодної дівчини в селах чи містечках, у якої на шиї серед намиста не висіла б одна чи декілька срібних монет“. Пізніше М. Рудинський писав, що селянам на Кам'яничині знайомі римські монети часів Антонінів. Вони називають ці монети „Івановими голівками“, приймаючи бородаті обличчя імператорів за зображення усіченої голови Предтечі².

На Правобережжі Дніпра найбільша кількість відомих досі знахідок концентрується, головним чином, у межах трикутника, утворюваного Дніпром, Ірпенем і системою річок Росі та Тясмину. На півночі вони не сягають далі Києва, в якому зареєстровано понад 30 знахідок. На півдні ж ці знахідки обмежуються кордоном поміж лісостеповою та степовою смугами.

Багато знахідок виявлено також у Галичині, в межах сучасної Станіславської, Дрогобицької, Львівської та Закарпатської областей. При цьому слід мати на увазі, що лівобережжя Дністра значно багатше на знахідки римських монет, ніж правобережжя. Праві притоки, що збігають з Карпат, позначені знахідками більш-менш густо лише в нижній течії; чим далі вгору, тим їх стає менше. Самий же Карпатський хребет окреслюється на карті знахідок римських монет білою плямою. Знахідки цих монет починають часто траплятися тільки в долинах по обох його схилах.

На Волині римські монети були знайдені у південній частині сучасних Волинської, Ровенської та Житомирської областей. Північна межа найбільш інтенсивного поширення їх проходить приблизно по лінії Володимир-Волинський—Рожище—Костопіль, опускаючись у межах Житомирської області до самого Житомира, слідом за межею Лісостепу. Далі, як зазначено, ця лінія виходить на широту Києва.

Значно менша кількість римських монет відома на Лівобережжі, у межах лісостепових Полтавської та Харківської областей. Іноді вони зустрічаються у південних районах Чернігівської та Сумської областей і майже повністю зникають у північних районах.

У Степу римські монети трапляються також досить рідко. Так, в Одеській області більша кількість їх концентрується у північній частині — по межі Лісостепу. Якщо не зважати на знахідки на узбережжі Чорного моря — на території або в безпосередній периферії античних поселень, — то в глибині самого Степу можна назвати в межах Одеської області тільки три випадки знаходження монет, у Миколаївській області — два, Запорізькій — два, Дніпропетровській — один; у Сталінській і Ворошиловградській областях знахідки римських монет невідомі взагалі.

Не важко помітити, що територія поширення римських монет точно збігається з територією поширення культури полів поховань Черняхівського типу. В цьому випадку стає цілком очевидним, що римські монети поширювалися саме серед населення, яке було носієм цієї культури, тобто серед тієї частини східних слов'ян, які в творах візантійських письменників названі антами.

¹ Розташований на півдні Кам'яничини та частково Тернопільщини. — М. Б.

² Короткі зведення ВУАК за 1926 р. Київ, 1927.

Більшість знахідок римських монет були випадковими знахідками поодиноких монет. Значні скарби трапились у 94 випадках.

Ряд знахідок був виявлений на території поселень культури полів поховань: на Київщині — Дмитрушки, Жашків, Антонівка; на Кіровоградщині — Пастирське, Кам'янка; на Житомирщині — Ягнятин, Городище, Пражів; на Кам'янецьчині — Кадіївці, Лука-Врубловецька; на Тернопільщині — Вікнини Великі, Шумськ; на Львівщині — Неслуків; на Надпоріжжі — Августинівка.

Невелика кількість знахідок належить до числа тих, які знайдено під час розкопок культурних шарів. При цьому на поселенні відомий лише один подібний випадок — знахідка монети часів Елагабала під час розкопок Райковецького городища.

Римські монети в похованнях траплялися дуже рідко. Ось кілька прикладів знаходження цих монет у похованнях:

У Черняхівському полі поховань римські монети були виявлені в двох випадках: в одному із зруйнованих поховань знайдена монета Антоніна Пія; у відомому 160-му похованні знайдені дві монети (монета часів Фаустини Молодшої та монета варварського наслідування ауреуса Гордіана III).

В Умані імператорська монета знайдена в могилі.

У великому Рижанівському кургані (VII) виявлено кострище з багатьма уламками римських скляних посудин та монетою Марка Аврелія.

У с. Кавунівці, Мокрокалігирського району, на Київщині, під час копання льоху знайдено поховання з посудом та монетою Марка Аврелія.

У с. Барахтянська Вільшанка, Васильківського району, на Київщині, розкопано поховання, яке серед інших речей мало також одну монету Адріана.

Монету Адріана знайдено в одному з поховань Масловського поля.

У с. Молодецькому, Узинського району, на Київщині, римська монета Коммода була знайдена разом з черепом людини. Можливо, що це було також поховання.

Монета Адріана знайдена в похованні, розкопаному в с. Жовтанці, Куликівського району, на Львівщині.

Монета Адріана знайдена була і в с. Блищанці, Заліщицького району, на Тернопільщині — у похованні разом з посудиною, фібулою та підвіскою з емаллю.

Невизначена римська монета знайдена в похованні у с. Кривенькому, Пробижнянського району, на Тернопільщині.

У с. Талалаївці, на Чернігівщині, в могилі разом з людськими кістками та стрілами були знайдені чотири римські монети, що належали до часів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустини та Авреліана.

Взагалі, серед 893 знахідок римських монет на території УРСР маємо лише 12 випадків знаходження їх у складі поховань. Коли до цього додати, що з понад 200 розкопаних поховань Черняхівського поля, тих, що мали в собі монети, виявилось лише два поховання, то стане цілком очевидним, що покладення монети в могилу не було передбачене похоронними звичаями та ритуалом. Це не характерно й щодо поховань, розташованих на землях західних слов'ян — у Польщі, Чехії, Сілезії та ін.

Щодо хронологічного розподілу монет, знайдених на наших землях, виявляється, що найбільша кількість їх припадає на кінець I, початок II ст. ст. н. е. З часів, що належать до початку царювання Нерона, ми зустрічаємо у нас дуже мало римських монет: з 679 знахідок на всій території УРСР виявлено лише 25. Монети часів Флавіїв уже досить звичайні на наших землях. Особливе збільшення припливу римського срібла спостерігаємо в епоху Антонінів. Найбільше знайдено монет часів Антоніна Пія, Марка Аврелія та обох Фаустін. Коммод та Септимій Север представлені в наших знахідках вже значно менше, а починаючи від часів після Севера римські монети на нашій території зустрічаються лише як виняток.

В цілому на період від Нерона до Септимія Севера припадає 541 знахідка із загального числа 679. До періоду III—IV ст. ст. н. е. належать 113 знахідок. Серед них найбільше знайдено монет часів Костянтина Великого та його найближчих наступників. Причому цікаво відзначити, що більшість цих знахідок (73) виявлено в межах Станіславської та Дрогобицької областей, тобто на Правобережжі Верхнього Дністра, у межах поширення так званої культури Підкарпатських курганів.

У Львівській та Тернопільській областях такі монети майже не траплялися.

Свого часу було звернено увагу на те, що в скарбах римських монет знаходили здебільшого монети часів царювання Марка Аврелія, а також Коммода та Септимія Севера. Звідси — підстава висунути гіпотезу про те, що основний приплив римського срібла на територію сучасної УРСР почався не за часів Нерона або Флавіїв, хоч їх монети нерідко зустрічаються на наших землях, але значно пізніше — у II ст. н. е., за часів Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, тобто в епоху, що безпосередньо йде за добою Траянових походів та підкорення Дакії.

Це дало можливість велике поширення римської монети на наших територіях пов'язати з такими історичними подіями, як максимальне розширення Римської імперії, наближення її внаслідок завоювання Дакії до кордонів нашої країни та налагодження безпосередніх стосунків варварського світу з римською рабовласницькою цивілізацією.

Можливо, саме цим можна пояснювати той факт, що римські монети були знайдені тільки в смузї Лісостепу, точніше на території поширення культури полів поховань, що безпосередньо межувала з новоутвореною римською провінцією та була заселена спорідненими з нею племенами. Отже, римські монети поширювались головним чином у середовищі носіїв культури полів поховань. Ріка Дністер як торговельний шлях у зв'язку з цим займала перше місце в порівнянні з іншими водними магістралями нашої країни.

Так само і зникнення римської монети на нашій території десь у середині III ст. н. е. може бути пов'язане з загальною кризою Римської імперії у III ст., причому низькопробність так званих „антоніанів“ була, очевидно, тільки однією з причин, що обумовили це зникнення. Другою важливою причиною було припинення безпосередніх стосунків з Римом, епоха так званої мандрівки народів. Доказом цього може бути той факт, що зникнення римських монет мало місце не на всіх землях. Між іншим, у нас, на території сучасної правобережної Галичини, римська монета продовжувала перебувати, очевидно, через те, що зв'язки

населення цих земель з римськими провінціями підтримувалися іншими шляхами. Отже, носії культури Підкарпатських курганів, на відміну від антського населення, продовжували підтримувати деякі стосунки з Римською імперією. І хоч фінансове становище імперії часів Домінату на цей час поліпшилось, це майже не відбилося на поширенні римського срібла на інших землях сучасної УРСР — Поділлі, Волині, Правобережжі, Лівобережжі.

Зникнення римської монети на території УРСР у III ст. слід розуміти умовно, саме як скорочення чи навіть припинення дальшого припливу нових монетних знаків, бо серед місцевого населення денарій II ст. зберігає всю свою вагу і значення. Про це свідчать знахідки скарбів, в яких поруч з монетами II та навіть I ст. ст. н. е. трапляються і монети III або IV ст. ст. Відомі випадки, коли на одну пізню монету припадає кілька сот і навіть тисяч монет часів Антонінів (прикладом цього можуть бути знахідки в Борочицях, Пустоварні, Чернієві, Брестові та ін.).

Якою ж була роль римських монет для суспільства, що жило на території наших земель за тих часів, та як вони потрапили сюди? Щодо цього питання — існує кілька гіпотез. Зупинимося на деяких з них.

Деякі румунські дослідники вважають, що знахідки римських монет на неримських землях є слідами перебування на цих землях римських легіонів, які одержували плату сріблом. Теорія ця не витримує ніякої критики. Коли вона щодо тих земель (наприклад, Румунії), де дійсно колись перебували римські військові *castra*, хоч у деякій мірі може вважатися справедливою, то щодо земель, які безпосередньо до складу провінцій не входили (в тому числі і до наших периферійних земель), зовсім неприйнятна. Якщо римські легіони стояли над Дунаєм, може над Середнім Дністром, то їх не було на Волині, на території сучасних Полтавської та Харківської областей, а тим більше в Новгородській, Горьківській або Пензенській областях, де знахідки римських монет відомі також.

За іншою гіпотезою, римські монети нібито потрапили до нас внаслідок походів сарматів проти Римської імперії, або внаслідок перебування сарматів у складі римського війська, за що вони одержували плату римськими монетами. Не вдаючись у дослідження місця, ролі та юридичного становища тих сарматських контингентів, що брали участь у військових походах римлян, необхідно звернути увагу на інший момент: якщо ці сармати приносили з собою на батьківщину римські монети, значить вони мали там певну цінність.

Проте важко припустити випадковість усіх знахідок римських монет на території УРСР. При цьому зазначимо, що для періоду III—IV ст. ст. н. е., коли роль варварського елемента в історії Риму значно збільшилась, спостерігаємо зменшення припливу римських монет на нашу землю.

Яке ж значення мали римські монети для місцевого населення?

В тому, що римські монети не використовувалися як прикраси, як це було пізніше, за часів Київської Русі, щодо арабських дірхемів, не

важко переконатися, бо на тисячі чи десятки тисяч знайдених монет ми маємо тільки один випадок (та і той сумнівний) обробки римської монети II ст. н. е. у вигляді привіски (у знахідці в Барахтянській Вільшанці). Ця привіска зроблена з монети Адріана. Два-три випадки подібної обробки пізніх монет часів Костянтинідів маємо у західних областях УРСР та один аналогічний випадок місцевих наслідувань римських монет (Кашперівка, Тетіївського району, на Київщині). При цьому ми, звичайно, не беремо до уваги римські медальйони, які мали правити за медалі.

Римські монети не використовувались і як болванки металу (срібла), оскільки не зустрічаємо ніяких слідів їх переробки. У зв'язку із значним поширенням цих монет навряд чи можна припускати подібне тлумачення. Навпаки, факт карбування на наших землях монет за римськими зразками вказує на те, що монета була використана насамперед як грошовий знак. Про це ж свідчить і положення монет у Черняхівському 160-му похованні та в могилі Масловського поля поховань, які були загорнуті в шматок тканини і підкладені під бік небіжчиківі.

Якщо припустити, що римська монета для наших предків була насамперед грошовим знаком, то тим самим слід припускати і широко розвинену систему обміну. За такого погляду проникнення римських монет на наші землі шляхом торгівлі уявляється найбільш імовірним.

Більшість дослідників, починаючи від Садовського¹ та його попередників, поділяли саме цей погляд, хоч і обмежено, оскільки вважали римські монети, знайдені в позаримських країнах, наслідком торгівлі, що її вели римські купці, а не місцеве населення. Отже, схвалюючи теорію проникнення римської монети на наші землі завдяки торгівлі, радянські вчені вважають, що торгівля ця була двобічною — її провадили як римські, так і антські представники. Ця теорія підкріплюється й іншими доказами наявності досить розвиненої торгівлі стародавнього населення України з римськими провінціями, на які звертали увагу Б. О. Рибаків² та Б. Д. Греков³.

Всі ж інші теорії проникнення римських монет на наші землі, починаючи від М. Меховського⁴ до Д. Самоквасова⁵ та В. Ляскоронського⁶, досі успіху не мали і в науці не утвердилися.

Довівши значення римської монети як грошового знаку для наших предків, ми маємо з'ясувати, чи римська монета використовувалася лише для зовнішнього товарообігу, тобто тільки для обміну з римськими покупцями, чи вона мала також і внутрішній обіг.

Римська імперія вивозила з нашої периферії більш життєво необхідні і важливі товари (хліб та інші продукти), ніж ввозила. Отже, питання про те, чим саме вона мала компенсувати ті товари, що йшли

¹ Sadowski, Die Handelstraßen der Griechen und Römer durch das Flußgebiet der Oder, Weichsel usw., Jena, 1877.

² Б. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, Исторический журнал, 11—12, 1943.

³ Б. Д. Греков, Культура Киевской Руси, М., 1944.

⁴ М. Меховский, Трактат о двух Сарматиях, изд. Academia.

⁵ Д. Самоквасов, История русского права, т. II, Варшава, 1884; Труды VIII археологического съезда, т. III, М., 1897.

⁶ В. Ляскоронский, Труды XI археологического съезда, т. I, М., 1901.

з Скіфії, досить актуальне. Римський імпорт на наших землях був незначний. Правда, нерідко зустрічаються на поселеннях культури полів поховань фрагменти римських амфор. Якщо вважати, що римляни привозили в них продукти не для власного вжитку і не порожні амфори, то припущення про імпорт рідких речовин (очевидно, вина та олії) — буде цілком імовірним. Отже, торговий обіг наших предків з Римом виявляє баланс, активний для перших. Звідси і широкий приток римських монет.

Може з'явитися думка про те, що монети були лише засобом обміну поміж місцевим населенням та представниками Римської імперії. Але такий висновок був би передчасним. По-перше, топографія знахідок римських монет промовляє про інше: знайдені монети у таких місцевостях, населення яких аж ніяк не могло мати безпосередніх стосунків з римськими провінціями. Деякі дослідники доводили, що римські купці мандрували всюди, де тільки зустрічаємо їх монети (тобто і в Скандинавії, і на території кол. Петербурзької губ., і на Уралі тощо), але ці припущення навряд чи мають підстави, бо інакше римляни були б, безперечно, ознайомлені з цими країнами, чого, однак, не сталося. Отже, маємо всі підстави припускати наявність посереднього обміну, внаслідок чого монети, переходячи з рук у руки, розповсюджувалися по широких просторах. По-друге, факт місцевого карбування монет за римськими зразками, безумовно, свідчить про внутрішній обіг, оскільки цілком виключена можливість використання цих монет для торгівлі з Римом.

Окремі представники місцевого населення повинні були скупити у своїх руках чималі багатства, які не потрапляли в грошовий обіг і які дійшли до нас у вигляді скарбів.

Процент скарбів у загальному числі знахідок невеликий (10,5%); деякі з них мають значну кількість екземплярів монет.

Найзначніші скарби римських монет такі:

Скарб, знайдений в 1874—1875 рр. у Києві на Сінній площі, мав понад пуд римських монет.

Скарб 1837 р., знайдений десь в Ольгопільському повіті, кол. Подільської губ., мав 1348 монет I—II ст. ст. н. е.

Скарб з с. Хмелевої на Львівщині складався з кількох сот монет.

Відомий Борочицький скарб мав кілька тисяч монет II ст. н. е. та одну монету IV ст.

Скарб, знайдений у с. Бориня на Дрогобиччині, складався майже з 1000 монет, що належали до 98—192 рр. н. е.

Скарб з с. Кашперівців на Тернопільщині мав близько тисячі монет 117—235 рр. н. е.

Скарб 1782 р., знайдений в с. Комсомольському на Вінниччині, складався з 800 монет II ст. н. е.

Відомий Ніжинський скарб складався з 1312 монет 54—192 рр. н. е.

Скарб 1900 р. з с. Богданівки, Плисківського району, Вінницької області, мав 770 монет II ст. н. е.

У с. Крилові та в м. Ново-Георгіївському на Кіровоградщині були знайдені багаті скарби.

Загалом відомо 94 скарби, в яких було від декількох десятків до декількох тисяч римських монет. Знаходження таких скарбів свідчить про те, що в руках окремих осіб уже в цей час нагромаджуються значні

цінності. Отже, на той час у середовищі ранньослов'янського суспільства була глибока майнова диференціація. Про це свідчить і майнова різниця в інвентарях поховань; поруч з повною відсутністю в похованнях речей та інвентаря, зустрічаємо поховання, що мають досить не тільки звичайних побутових предметів, але й вироби з дорогоцінних металів, коштовні імпорتنі речі, скло та ін.

Крім римських монет, на території УРСР виявлено і монети місцевого карбування. Ці монети знайдені у таких місцях:

Стольне, Березнянського району, Чернігівської області. Серед інших п'ятнадцяти монет скарбу була одна монета місцевого карбування.

Бронниця, Вінницької області. Тут знайдена монета місцевого карбування разом з монетами імператора Траяна Деція.

Черняхівське поле поховань. Однією з монет, знайдених у 160-му похованні, було місцеве наслідування ауреуса Гордіана III.

Ромашки, Рокитнянського району, на Київщині. Тут також знайдено одне наслідування ауреуса Гордіана III.

Хортиня на Надпоріжжі. Тут знайдена монета — наслідування денарія Адріана.

Кашперівка, Тетіївського району, Київської області. Три монети, знайдені тут, виявилися місцевими наслідуваннями квінаріїв Антонінів.

Гродек на Львівщині. В знайденому скарбі була одна монета місцевого карбування — наслідування тетрадрахми з о-ва Фасоса римського часу.

Малі Копані, Голопристанського району, Херсонської області. На пісках знайдені дві монети місцевого карбування — наслідування срібних римських монет. Очевидно, такі ж монети знайдені в с. Грищанцях, Канівського району, на Київщині, та в с. Тернівці, Жовтневого району, Миколаївської області.

Одна монета місцевого карбування знайдена десь на Волині (точне місце знахідки невідоме).

Монети місцевого карбування є копією римських зразків, проте не завжди вдалою: характерною рисою їх є нечіткість зображення. Особливо були перекручені легенди. У деяких випадках, коли місцевий різьб'яр мав перед собою добре збережений екземпляр, напис був досить ясний і міг бути розшифрований (наприклад, на монетах з Черняхова або Ромашок); але здебільшого легенда була позбавлена будь-якого змісту, являючи собою безсистемний набір літер, або навіть включала знаки, зовсім відсутні в латинському алфавіті.

Питання про історичне значення монет місцевого карбування у нашій літературі поки що не розроблене. Наслідування римських монет зустрічаємо не тільки на наших землях і не тільки за римських часів; за думкою деяких дослідників-нумізматів, навіть такі самобутні монети, як вендські пфеніги або англосаксонські монети, кінець кінцем походять з наслідування римських зразків, так само як так звані кельтські монети створені за зразками македонських монет. У західних областях УРСР та на Закарпатті відомі знахідки монет — наслідування грецьких зразків останніх століть перед нашою ерою. На півночі Європейської частини СРСР наприкінці першого тисячоліття було дуже поширене наслідування арабських дірхемів Самонідської династії. Причому були знайдені й матриці для виготовлення цих монет.

Щодо місця вироблення монет варварського карбування, то дослідник-нумізмат Р. Форрер визначає його у сучасних межах західних областей УРСР, північніше Карпат¹. Дальші дослідження мають перевірити цю тезу.

Отже, знахідки римського часу на території УРСР становлять великий інтерес, допомагаючи виявити дуже цікаві і важливі дані щодо суспільного розвитку давніх слов'ян.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

НАХОДКИ РИМСКИХ МОНЕТ НА ТЕРРИТОРИИ УССР

Резюме

Римские монеты, находимые на территории внеримских земель, в том числе и на территории УССР, являются одним из ценнейших исторических источников. Территориально на наших землях они охватывают пространства обитания тех племен, которые известны под именем антов.

Наиболее сильный приток серебра имел место в эпоху римского господства в Дакии. Однако и после падения этого господства римский денарий имел хождение в антской среде. Торговый путь проникновения римской монеты на антские земли не может вызвать сомнений.

Римская монета имела значение прежде всего в качестве средства внутреннего оборота, в связи с чем любопытное явление представляет собою местная чеканка монет, подражающая римским образцам.

Накопление богатств в одних руках, дошедших до нас в виде больших кладов, является важным источником изучения социальной структуры антского общества первых веков н. е.

¹ R. Forrer, Die keltische Numismatik der Rhein- und Donauländer, Straßburg, 1908.